

DAN JONES

KASTELEN

EEN WERELDGESCHIEDENIS

INHOUD

Inleiding	9
1. Steden uit de bronstijd	19
2. Heuvelforten uit de ijzertijd	41
3. Islamitische kastelen	65
4. Ringforten van de Vikingen	91
5. Kastelen van de Normandiërs	113
6. Kastelen van de kruisvaarders	137
7. Ridderkastelen	167
8. Grote versterkte muren	193
9. Renaissancekastelen	217
10. Samoeraikastelen	247
11. Fantasielkastelen	271
12. Amerikaanse kastelen	299
Epiloog: Nagekomen kastelen	329
<i>Noten</i>	340
<i>Bibliografie</i>	365
<i>Register</i>	379

STEDEN UIT DE BRONSTIJD

Ilium, huis van de goden, o land mijner vaderen, muren
Beroemd om de oorlog rond Troje!
Vergilius, *Aeneis*

De nacht was snel komen opzetten uit zee en hulde Troje in duisternis toen de Griekse leugenaar Sinon naar het houten paard sloop en de pijnboombalken wegschoof die de deur naar de buik vergrendelden. Vrijwel iedereen in de ommuurde stad met zijn versterkte citadel sliep: uitgeput na een dag van drinken om het einde van het beleg te vieren.

Tien jaar lang waren de Trojanen aangevallen door de Griekse legers die hen wilden straffen voor de diefstal van Helena van Sparta, de mooiste vrouw ter wereld. De vlakten buiten Troje hadden felle gevechten gezien. Grote helden waren gesneuveld tijdens de strijd voor de muren. Maar nu leken de Grieken het eindelijk te hebben opgegeven. Ze hadden het beleg opgeheven en waren naar huis gegaan. Met hun duizend schepen verlieten ze de Dardanellen om over de Egeïsche Zee terug te varen. Alles wat ze hadden achtergelaten was dit enorme, vreemde, monumentale paard, waarvan de sluwe Sinon, die zich voordeed als overloper, de Trojanen had verteld dat het een offer aan de goden was.

De Trojanen waren even snel om de goddelijke gunst te verwerven als zij waren geweest om de mooie Helena te ontvoeren. Ze sleepten het paard door hun stadspoort, helemaal naar de citadel, terwijl jonge jongens en maagdelijke meisjes hymnen zongen en hun ouders de altaren met feestelijke guirlandes versierden. Zo bezegelden de Trojanen hun eigen lot. Toen ze sliepen opende Sinon het paard en kwam er een peloton Griekse strijders naar buiten, onder leiding van Thessandrus, Sthenelus, Odysseus en Epeüs. 'Zij kwamen een stad binnen die in

slaap en wijn begraven lag, brachten de wachters om en openden de poorten.¹

Buiten wachtten hun kameraden, want de rest van de Grieken was niet werkelijk naar huis gegaan. Ze waren slechts weggezeild tot over de horizon om bij het schijnsel van de maan terug te keren en het signaal voor de aanval af te wachten. Toen de poorten openzwaaiden drongen ze met duizenden Troje binnen om te plunderen, te brandschatten, te moorden, tempels te ontheiligen en vrouwen en kinderen te grijpen. Griekse krijgers blokkeerden de straten en controleerden alle routes de stad in en uit. ‘Overal klinkt gejammer,’ vermeldt een verslag van het bloedbad. ‘Overal heersen de paniek en de dood in vele gedaanten.’²

De Grieken trokken op door de citadel waar het paleis van de heerser stond, koning Priamus. Hier was het laatste bastion van Trojaanse hoop. Dit was hun fort; het laatste deel van hun stad, ja, van hun beschaving, dat zij hoopten te kunnen verdedigen. De plek van hun laatste weerstand. Ze wrikten stenen uit de verdedigingstorens en gooiden ze naar hun belagers: ‘ze rolden de vergulde balken en rijkversierde daken van hun voorvaderen op de hoofden van hun vijanden’. Ze stonden schouder aan schouder met getrokken zwaard om de doorgangen naar het versteekte paleis te bewaken.³

Het was allemaal tevergeefs. De Grieken waren te talrijk en de schok van hun aanval was te plotseling. Koning Priamus werd met een zwaard doorboord. Bij het ochtendgloren stond Troje in brand. ‘Het was de val van een oude stad die lang een groot rijk had geregeerd.’⁴

De Trojaanse Oorlog was voorbij en volgens de verhalen – die in de daaropvolgende eeuwen steeds werden herhaald en omgewerkt – was er een nieuw tijdperk begonnen. Een tijdperk van zwerftochten: Odysseus ging op weg naar zijn thuis op Ithaka, Aeneas de Trojaan vond zijn weg naar Carthago en vandaar naar Italië waar zijn nakomelingen Rome stichtten. Britten, Franken en zelfs Vikingen zouden hun herkomst afleiden van deze ene, epische belegering.

Althans, dat was hoe het werd verteld. De strijd om Troje, die plaats zou hebben gevonden rond 1190-1180 v.Chr. is een rijkelijk met legenden opgetooid historisch mysterie. Zoals afgeschilderd door latere vertellers – te beginnen met Homerus in ruwweg 750-650 v.Chr., vier eeuwen na het einde van de oorlog – en aangedikt door de Romeinse dichter Vergilius tussen 29 en 19 v.Chr., was de Trojaanse Oorlog een beproeving van menselijke kracht en goddelijke gunst die zich op en rond de stenen

verdedigingswerken van een ommuurde stad uit de bronstijd afspeelde. Het begon met een ontvoering en eindigde met een furieuze en bloedige plundering van een citadel, waarvan de gevolgen eeuwig zouden blijven nagalmen.

Wat er nu écht in Troje gebeurde is ook al eeuwen onderwerp van verwoed debat onder historici. Was er sprake van een belegering? Een aardbeving? Sommige geleerden betwijfelen of er überhaupt wel iets is gebeurd. Het beste wat we kunnen zeggen met respect voor de feiten is dat er een versterkte stad uit de bronstijd bestond 'die werd geïdentificeerd als' het legendarische Troje, dat die stad bepaald werd door zijn sterke stenen verdedigingswerken bestaande uit de stadsmuur en een zwaar verdedigde citadel, dat de stad in de late bronstijd een catastrofale verwoesting onderging en dat deze verwoesting nooit werd vergeten door de latere generaties.

Wat echter ook met zekerheid gezegd kan worden, is dat de Trojaanse Oorlog een centraal onderdeel van de westerse literaire en cinematografische canon is geworden. Van Homerus tot Euripides, van Vergilius tot Ovidius, van Geoffrey Chaucer tot William Shakespeare, van Robert Wise tot Christopher Nolan, Margaret Atwood en Madeline Miller hebben generaties van schrijvers, dramaturgen, filmmakers en artiesten Trojes weerstand en val bezongen. Er zullen er in de toekomst nog velen volgen die de kwestie van de val van een machtige versterking in het tijdperk van de helden weer opnemen en herzien.

In de hervertellingen is Troje onvermijdelijk veranderd en geëvolueerd, en elk tijdperk heeft de Trojaanse Oorlog naar zijn eigen zorgen en ideeën gemodelleerd. Soms betekende het dat de hoofdpersonen werden aangepast aan de archetypes van de eigen tijd. Soms betekende het een aanpassing van de verdedigingswerken. Voor de middeleeuwse schrijver Guido delle Colonne was Troje de voorloper van de vroege Italiaanse versterkte renaissancestad: 'omringd door muren en torens, versterkt met vele poorten'.⁵ Voor de illustrator van een luxe in kalfsleer gebonden editie van Chaucers *Troilus and Criseyde*, in de vroege vijftiende eeuw gemaakt voor een rijke patroon, was Troje een donkerroze, gotisch kasteel met hoge torens en smalle vensters voor comfortabele kamers waarin geliefden elkaar konden ontmoeten.

Voor deze mannen was de ommuurde stad uit de bronstijd met een prestigieuze en zwaar verdedigde citadel de voorloper van het kasteel, zoals de mensen die erom vochten de voorvaderen van de westerse be-

schaving waren. Dat maakt Troje – en andere soortgelijke steden uit de bronstijd – tot een natuurlijk startpunt voor een tocht door de geschiedenis van versterkingen.

Troje was in meer dan één opzicht de plek waar het allemaal begon.

De ruïnes van de stad Troje liggen op een grote vlakte in het moderne Turkije, in een hoek van Anatolië die traditioneel bekendstaat als de Troas. Tegenwoordig is dit gebied verbonden met nabije steden door een nieuwe, snelle tolweg die eventjes 's werelds langste hangbrug wordt als hij de Dardanellen oversteekt. Deze kleine en ruige, maar zwembare zoutwaterzeestraat,* die op het smalste punt minder dan 1,5 kilometer breed is, verbindt de Egeïsche Zee met de Zee van Marmara, en zodoende ook de Middellandse Zee met de Zwarte Zee. Het is een commerciële en militaire slagader en een stipje op de wereldkaart. Zoals een oude dichter schreef: 'Nergens scheidt een smallere strook water Azië van Europa.'⁶ Ooit, voordat de kustlijn zich terugtrok naar zijn huidige ligging, keken Trojes trotse steile muren erover uit.

In de loop van duizenden jaren kreeg Troje allerlei namen. Voor de Grieken was het Ἴλιον, voor de Romeinen *Ilium*. De Hettieten, die over een machtig nabijgelegen koninkrijk in het oude Anatolië heersten, noemden de stad Wilusa. Er zijn in de loop van de eeuwen negen verschillende steden Troje geweest, elk gebouwd op de ruïnes van de andere totdat ze uiteindelijk allemaal eeuwenlang onder een dikke laag aarde verdwenen. Archeologen hebben ze in recente tijden chronologisch genummerd, van Troje I tot Troje IX, waarbij ze zorgvuldig onderverdelingen binnen deze bredere fases maakten. Tegenwoordig is de opgegraven heuvel waar de restanten van al deze Trojes liggen open voor onderzoe-

* De oude naam voor de Dardanellen was de Hellespont. De geringe breedte ervan is een essentieel gegeven in de plot van de legende van Hero en Leander. Leander zwom de zeestraat in de nacht over om zijn geliefde, Hero, te bezoeken totdat hij op een avond het zicht op de kust kwijtraakte en verdronk. Veel later, in 1810 zwom ook Lord Byron de Hellespont over, zonder te verdrinken, om later over zijn atletische prestatie op te scheppen: 'Ik complimenteer mijzelf meer met deze prestatie dan ik ooit zou kunnen met welke vorm van glorie ook, politiek, poëtisch of retorisch,' schreef hij. Zie Mirka Horrová, "Headlong he leapt – to him the swimmer's skill / Was native": Byron at Sea', *The Byron Journal* 47, nr.1 (2019), 5-16.

kers en toeristen. De site is bekend als Hisarlik, wat in het Turks ‘plaats van forten’ betekent. Dat was het ook vanaf Trojes vroegste dagen.

Minstens sinds 5000 v.Chr. verbleven er mensen in de Troas. De eersten die zich vestigden in wat Troje werd, deden dat rond 3000 v.Chr., in de vroege bronstijd. De plek die zij kozen had veel voordelen: op het land eromheen stonden dichte pijnboombossen, de grond bevatte koper-, goud- en kleiaders, uit natuurlijke bronnen borrelde zoet water op, en er waren twee rivieren in de buurt die in de oudheid bekendstonden als de Skamandros en de Simoeis. Het belangrijkste was echter dat Troje een grote zoutwaterbaai bezat: een koele, stille lagune die passerende zeelieden bescherming bood tegen de sterke wind en stromingen van de Dardanellen. De eerste bewoners van Troje leefden van dienstverlening aan de schepen die door de zeestraat voeren en leefden van handel en gastvrijheid.*

In de kern was ‘Troje I’ een eenvoudige nederzetting die bestond uit enkele tientallen kleine langwerpige lemen huisjes op stenen funderingen en een paar grotere hallen van het soort dat archeologen tegenwoordig ‘megarons’⁷ noemen. Het was geen uitzondering: er waren veel soortgelijke nederzettingen in de Troas. Wat Troje I onderscheidde waren de versterkingen die ongewoon omvangrijk waren. De eerste bewoners van Troje bouwden 280 meter muren rondom hun woningen: de muren van kalksteenblokken waren 3 meter dik en 3,5 meter hoog.⁸ Een poort van 2 meter breed, bewaakt door twee torens, gaf toegang tot de stad.

Zulke gigantische verdedigingswerken waren al indrukwekkend genoeg: de vroege Trojanen moeten een energiek leiderschap en een gevoel van gemeenschappelijke identiteit hebben gehad. Het moet duizenden manuren hebben gekost om de stenen uit te hakken, te transporteren, samen te voegen en de fortificaties continu sterker te maken. Maar de plicht om deze plek op een zo grootse manier te versterken was duidelijk van economisch, militair en zelfs kosmisch belang. Het stond als het ware in de stenen zelf geschreven. In een van Trojes torens was een zogeheten stèle opgenomen, een steen met het strenge gezicht van een krijger die onder zijn militaire helm uit keek. Deze muren, de torens en dit gezicht hadden een eenvoudige boodschap voor bezoekers.

Troje was niet zomaar in te nemen.

* Het is niet helemaal onzinnig om het Troje van deze tijd te beschouwen als de bronstijdvariant van een servicestation langs een snelweg.

Op de vlakten van het Anatolië van de bronstijd waren Trojes eerste grootscheepse verdedigingswerken het nieuwste van het nieuwste. Maar ze waren niet origineel. Het basale architectonische idee om mensen en verblijven op een strategische locatie te plaatsen en er een barrière omheen te bouwen was al oud en stamde uit de steentijd.

Een van de vroegst bekende voorbeelden van de menselijke neiging om versterkingen te bouwen is te zien op de archeologische site Dolní Věstonice in het moderne Tsjechië. Daar ligt het bewijs van een van de vroegste formele menselijke nederzettingen die ooit ontdekt zijn. Die werd meer dan 20.000 jaar voor het ontstaan van Troje gebouwd, toen een groot deel van de wereld met ijs was bedekt* en de mensen in Centraal-Europa hun wereld deelden met hollenberen en leeuwen, wolven, veelvraten en wolharige mammoeten.⁹

In die tijd waren de meeste mensen nog nomadische jager-verzamelaars die het migratiepatroon volgden van de dieren die ze als voedsel doodden. Maar in Dolní Věstonice leefden de mensen anders. Op plekken verspreid over de heuvel vestigde zich semipermanent een gemeenschap van mammoetjagers. Ze bouwden hutten, kookhuizen en vuurplaatsen. Families woonden, werkten, joegen en aten er. Sommigen weefden stoffen, anderen bewerkten bont en weer anderen maakten mooie beeldjes van gebakken klei of sneden ze uit ivoor. Als mensen overleden, werden ze begraven. Dit was wat wij een dorp zouden kunnen noemen en de begrenzing ervan was bezaaid met mammoetslagtan- den en botten opgehoogd met vegetatie en graszoden.

Dolní Věstonice was geen stad zoals mensen uit de bronstijd die zouden hebben herkend, en de rondgestrooide botten en zoden waren niet wat wij een muur zouden noemen. Maar die vormden een begrenzing en wezen vooruit naar het leven van de toekomst in gemeenschappelijke, omsloten en versterkte plaatsen. In duizenden jaren warmde de aarde op, trok het ijs zich terug, en begon de landbouw. De oude steentijd (het paleolithicum) maakte plaats voor de nieuwe steentijd (het neolithicum). Rond 11.000 v.Chr. kwam de eerste landbouwrevolutie

* Een tijd die de bepaald weinig sexy benaming van Laatste Glaciale Maximum draagt, of, in de volksmond, de laatste ijstijd. Theoretisch leven we in de eenentwintigste eeuw nog steeds in een ijstijd, hoewel misschien niet veel langer meer.

en in plaats van grote dieren te bejagen met speren begonnen mensen gewassen te verbouwen en dieren te houden – activiteiten die hen ertoe brachten om op één plaats te verblijven en zichzelf te verdedigen. Om hun territorium af te zetten en potentiële vijanden van aanvallen te laten afzien begonnen gemeenschappen zichzelf af te sluiten, greppels rond hun leefgebied te graven en muren te bouwen van het sterkste materiaal dat ze maar konden vinden. Mammoettanden en graszoden waren goed en wel geweest in de kille ijstijd, maar bij de vruchtbare mensenmenigte van de agrarische revolutie maakten botten en zoden plaats voor stenen.

Muren bouwen van stukken rots vergde veel handen en veel tijd, maar deze nieuwe, agrarische mens was ijverig en ambitieus. De grootste steden van de steentijd herbergden honderden families en hun nieuwe manier van leven schiep een overschot en welvaart. Dat gaf de mensen zowel de middelen als de motivatie om defensieve versterkingen te bouwen. Degenen die het meest te verdedigen hadden bouwden de grootste muren; en degenen die de grootste muren bouwden verwierven de meeste glorie. Het beroemdste vroege voorbeeld was een stad in Mesopotamië, in het hart van de zogeheten Vruchtbare Halvemaan,* de wieg van de beschaving. Die stad heette Jericho.

Jericho (ook bekend als *Tel es-Sultan*) werd gebouwd in een landschap waar al minstens vanaf 10.500 v.Chr. mensen waren. De eerste mensen die er hun sporen achterlieten waren jager-verzamelaars die aangetrokken werden door de natuurlijke bronnen die vrijelijk vloeiden iets ten noorden van de Dode Zee. Maar 2500 jaar later maakte de landbouw een enorme groei door, en was Jericho een permanente nederzetting geworden. De mensen verbouwden tarwe, gerst en peulvruchten. Ze joegen op dieren en ze bouwden lemen huizen. In die huizen vervaardigden ze aardewerk, gereedschappen en sieraden en schiepen ze macabere kunstvoorwerpen van bepleisterde en beschilderde mensenschedels.

Rond 8000 v.Chr. had Jericho een paar duizend inwoners, die een spectaculaire ommuring van steen bouwden. De muren waren 3,5 meter hoog en 2 meter dik, bewaakt door een toren die 8,5 meter boven de

* Het land tussen de rivieren de Tigris en de Eufraat, dat delen van het moderne Israël, Jordanië, Palestina, Libanon, Syrië en Irak beslaat en de geboorteplaats is van de landbouw en technologische ontwikkelingen zoals de uitvinding van het wiel, irrigatie en de productie van glas.

muur uitstak. Duizenden jaren lang was dit het grootste bouwwerk op aarde: feitelijk het eerste wereldwonder.*

Jericho's muren waren functioneel. Maar ze waren ook monumentaal. Met andere woorden: ze maakten het de inwoners van de stad mogelijk om veilig in hun eigen huizen te wonen en indruk te maken op hun burens. De muren maakten zelfs zo'n enorme indruk op mensen dat ze in de vroegste religieuze geschriften van de regio werden genoemd. Toen de vroegste teksten werden opgetekend van wat de Hebreeuwse Bijbel zou worden, waarin geschiedenis en het theologische narratief samensmolten, stonden de muren van Jericho er al 6000 jaar en waren ze meer dan tien keer herbouwd. Ze werden geacht onverwoestbaar te zijn voor mensen – alleen gevoelig voor de macht van God. Het Bijbelboek Jozua vertelt hoe Gods uitverkoren volk, de Israëlieten, Jericho veroverde op de inwoners, de Kanaänieten. Ze probeerden het eerst gewapenderhand, maar de muren van Jericho waren veel te sterk om door mensenhanden verwoest te worden. Pas toen de Israëlieten overgingen tot gebed, rituele zang en het bespelen van de ramshoorn greep God in en liet de muren voor hen instorten.**

Toen de steentijd overging in de bronstijd, vanaf 3500 v.Chr., ontstonden er overal op de wereld ommuurde steden. En ze werden alleen maar populairder. Rond 3500 v.Chr. verschenen er versterkte nederzettingen in de vallei van de Yangtze in China.***¹⁰ Vanaf ongeveer 2500 v.Chr. begonnen de woestijnbewoners in Arabië hun oases met lange muren te versterken, die zowel hun waterbronnen als de huizen die zij eromheen bouwden beschermden.¹¹ Zelfs aan de randen van de menselijke beschaving drong het idee door: rond 1450 v.Chr. omringden mensen op de site Grimspound in Dartmoor, Zuid-Engeland, hun stenen hutten met granieten muren met een omtrek van bijna 500 meter.¹²

* Uiteindelijk overtroffen door de piramide van farao Djoser die rond 2650 v.Chr. werd gebouwd.

** God gaf de Israëlieten opdracht om priesters zes dagen lang met de Ark van het Verbond rond de muren van Jericho te laten trekken. Op de zevende dag liepen ze zevenmaal rond de muren, bliezen op hun hoorns en schreeuwden. God deed de rest: de muren van Jericho vielen en de Israëlieten bestormden de stad en slachtten bijna alle inwoners af, behalve de familie van een collaborerende prostituee, Rachab (Jozua 6:1-27).

*** Moderne onderzoekers hebben in China negentien ommuurde steden in de Yangtze-vallei gevonden daterend uit de Neder- en Opper-Qujialing-periode (ongeveer 3500 tot 2500 v.Chr.).

Iets later, rond 1350-1200 v.Chr. werden er in Mycene op de Griekse Peloponnesos fortificaties gebouwd op een zo grote schaal dat latere generaties nauwelijks konden geloven dat ze door mensenhanden waren gemaakt. Ze werden bekend als de cyclopische muren, omdat het erop leek dat de enorme stenen waarvan ze gebouwd waren alleen door cyclopen in positie konden zijn getild: de oude eenogige monsters die de god Zeus ook zijn bliksemschicht hadden bezorgd.

De cyclopische muren in Mycene waren gebouwd uit blokken die slim in elkaar grepen zodat ze zonder mortel op hun plaats werden gehouden, louter door de kracht van hun collectieve gewicht. Ze torenden op sommige plaatsen 12 meter hoog op en de stad binnen de muren was bereikbaar via de Leeuwenpoort – twee zware houten dubbele deuren in de stenen poort, met daarboven een massieve driehoekige kalkstenen lateibalk met de afbeelding van leeuwen die een zuil bewaakten. Deze versterkingen die de beschavingen die ze gebouwd hadden duizenden jaren overleefden, waren een krachtig symbool van een rijke, zelfverzekerde, militaire samenleving die haar grootheid toonde door zich te ommuren en te verdedigen.

De cyclopische muren zijn in Mycene nog steeds te zien. Ze verbazen nog altijd, zelfs in de tijd van wolkenkrabbers en ruimtevaart. Wat ouderdom en omvang betreft kunnen ze gezien worden als pendanten van de in de zon gebakken ruïnes van Troje in Hisarlik. Sterker nog, het is moeilijk om naar Mycene te kijken en niet aan Troje te denken, want in de mythologie zijn de twee plaatsen onafscheidelijk verbonden. Mycene, met zijn cyclopische muren, zou ooit het domein zijn geweest van koning Agamemnon, de broer van Menelaüs en kweller van de Trojanen. In de vertelling van Homerus waren Agamemnon en de Myceners hoofdrolspelers in het epische, fantastische, tienjarige conflict dat de naam Trojaanse Oorlog kreeg.

En daarom kunnen we nu dus terugkeren naar het Troje van de brons-tijd.

Als we onze scepsis even terzijde zouden schuiven en Homerus zouden gebruiken als een letterlijke historische bron voor wat er gebeurde tijdens de Trojaanse Oorlog, dan zouden we een levendig, opwindend, soms hartverscheurend verhaal overhouden, vol beroemde namen en tragisch-heldhaftige daden.

Al duizenden jaren bouwen mensen kastelen om zichzelf te beschermen en anderen te imponeren. Van de machtige citadel van Troje tot de ringforten van de Vikingen, van de gotische torens van Neuschwanstein tot de betonnen bunkers van de Maginotlinie. Deze machtige bouwwerken hebben angst ingeboezemd en oorlogen bepaald. Ze konden zowel een bittere noodzaak zijn als de ultieme uiting van rijkdom en superioriteit.

Geïnspireerd door zijn eigen fascinatie voor kastelen uit zijn kindertijd, schrijft Dan Jones een epische biografie van kastelen en daarmee een wereldgeschiedenis van drieduizend jaar. Elk bolwerk vertelt een uniek verhaal en onthult de veranderende aard van oorlogsvoering, de opkomst en ondergang van rijken, de veerkracht van mensen tijdens een belegering en de bloei van nieuwe ideeën.

Met zijn kenmerkende combinatie van scherp historisch inzicht en ongekennde vertelkunst laat Jones zien hoe uithoudingsvermogen en vindingrijkheid hun sporen hebben achtergelaten in het landschap dat wij hebben geërfd.

Dan Jones is een Britse historicus, bestsellerauteur en programma- en podcastmaker. Hij is gespecialiseerd in middeleeuwse geschiedenis en is internationaal een van de populairste historici van deze tijd. In Nederland boekte hij al succes met onder meer *De Tempeliers*, *De Kruisvaarders* en *De middeleeuwen*.

‘Schitterend... Een volledig nieuwe benadering van geschiedenis. Ik kreeg meteen zin om een grand tour te gaan maken.’

– *Jonh Elledge*

NUR 680

VERTAALD DOOR ROELOF POSTHUMA
WWW.OMNIBOEK.NL